

Roxana Maria FĂNUȚ
(Universitatea de Vest din
Timișoara)

***Eneida* vergiliană și canonul literar augustan. Codul intertextualității epopeice**

Abstract: (Virgil's *Aeneid* and the Augustan Literary Canon. The Code of the Poetics of Intertextuality) This article discusses the way in which Virgil re-creates the literary classicism in order to produce a national epic. The issues to be discussed are the way in which a canonical text is produced and the role of the intertext (allusion, imitation and quotation) into the epic creation. Despite the fact that Latin literature doesn't define a precise literary canon, the historical context imposes a model for the poetical organization. Aeneas is meeting his own past and this act of retrospection is inscribed in a literary-work where the tradition is an essential part of the past. The narrative presents the world of political and military power and it's idealizing self-schema. The multi-dimensionality of memory enacted in the Virgilian view over the Roman world, finds it's materialization into the national epic. Virgil's *Aeneid*, an unfinished poem, becomes an instant canonical text. Before the time of Virgil there seems to have been no mythological-historical epic work in Latin literature, which offers the possibility of creating a new literary approach. The myth becomes the main theme and history the subtext. A paradigm of poetic structure and the phenomenon of intertextuality is now created. The poetics of intertextuality represents not only Virgil's way to interact with Augustan propaganda, but it's unique evocative tool used into the establishment of the literary canon.

Keywords: national epic, intertextuality, myth, memory, literary canon.

Rezumat. Lucrarea de față pune în discuție maniera în care Vergilius re-crează clasicismul literar cu scopul de a produce o epopee națională. Aspectele dezbătute vizează explicarea modului în care un text canonic este creat, precum și rolul pe care intertextualitatea (aluzie, imitație și citare) îl dobândește în conturarea mesajului auctorial. În ciuda faptului că literatura latină nu definește cu precizie un canon literar, contextul istoric impune un model al organizării poetice. Aeneas își întâlnește propriul trecut, iar acest act retrospectiv se înscrie într-o lucrare literară în cuprinsul căreia tradiția constituie o parte esențială a trecutului. Firul narativ urmărește prezentarea elementului politic și militar, dimpreună cu dimensiunea idealizată a propriei imagini. Multiplele fațete ale memoriei ce se întrepătrund în conturarea viziunii vergiliene asupra lumii romane își găsesc materializarea în epopeea națională. *Eneida* vergiliană, un poem nefinalizat, devine instantaneu un canon literar. În cuprinsul literaturii de limbă latină nu se remarcă, înainte de Vergilius, nici o lucrare care să îmbine aspectul mitologic cu cel istoric, fapt care oferă posibilitatea scriitorului de a crea o nouă modalitate de producere și dezvoltare a unui subiect epic. Mitul devine principala temă, în vreme ce istoria se transformă în subtext. În această manieră se conturează fenomenul literar al intertextualității și o nouă paradigmă structurală poetică. Intertextualitatea poetică nu reprezintă doar procedeul stilistic prin care Vergilius interacționează cu propaganda augustană, dar și maniera evocativă unică prin care se stabilește un canon literar.

Cuvinte-cheie: epopee națională, intertextualitate, mit, memorie, canon literar.

În cuprinsul literaturii latine conceptul de canon nu este definit cu claritate, însă, contrar acestei curențe manifestate la nivel teoretic, se poate remarca rolul canonic pe care *Eneida* lui Vergilius îl dobândește. Elementele care transformă, aproape instantaneu, epopeea vergiliană în canon literar sunt modalitatea de raportarea la organizarea politică și tradiția cu care acestea se îngemănează. Mitul se constituie în temă, iar istoria se transformă în subtext, potențate prin forța stilistică

a intertextualității. Manifestarea intertextualității este redată prin procedee devenite clasice: aluzie, imitație, citare. Mesajul tematic capătă prin toate aceste exerciții o și mai covârșitoare autoritate.

Contextul istoric în care Vergilius concepe *Eneida*, precum și destinatarul în slujba căruia este pusă epopeea sunt reflectate în conținutul acesteia, fapt pentru care se impune un model de organizare poetică. A fi *politically correct* devine o necesitate ce trebuie validată pentru a dobândi autoritate literară. Clasificarea lucrării vergiliene în categoria textelor literare canonice pornește de premisa că aceasta are menirea de a satisface politica augustană. La baza noii politici de factură imperială stă ideea de unitate geografică, în principal cea peninsulară, și elementul ereditar, aflat la baza conturării unei personalități conducătoare dezirabile noii Rome, în măsura în care regalitatea și republicanismul nu reușiseră să satisfacă nevoile romanilor.

Principalul aspect dinspre care se pornește construcția epopeică este demonstrarea originii noului lider politic, Octavianus Augustus. Eventuala sa asociere cu regalitatea, cunoscută parțial prin narații de factură mitico-legendară, constituie un aspect nedezirabil în menținerea puterii. Asocierea cu regimul republican este, în aceeași măsură, nedorită, însă o asemenea legătură este exclusă *ab initio* prin marcarea victoriei de la Actium. Din pricina unității etnice și geografice urmărite în sublinierea puterii imperiale, o eventuală îndepărtare de originile ancestrale nu trebuie însă omisă în procesul narativ de conturare a unei epopei de expresie imperială. Demonstrarea dreptului de domnie al lui Octavian, la fel precum și destinul său, identificat cu cel al Imperiului Roman își găsește originea în personajului eroic Aeneas. În consecința acestui fapt, este necesară accentuarea faptului că Aeneas nu este un străin ajuns pe tărâmul italic, ci un întemeietor a celei ce putem defini prin *tota Italia*. Prologul *Eneidei* accentuează, în acest sens, unirea Troiei cu Roma (Latium), nu o unire în sens pragmatic, ci una bazată pe destinul comun: Patimi și-n lupte-a-ndurat, în Latium până s-aducă/ Zeii troieni și temeuri să-și pună cetății din care/ Neamul latin a purces, poporul albanic și Roma¹ (Vergilius, *Eneida*, I:5-7). Rezultatul uniunii va fi definit de o versiune purificată a Troiei: Roma. Dificultățile întâmpinate în clădirea unei noi așezări sunt subliniate în primele patru cărți ale epopeii, unde regăsim numeroase referințe și trimiteri, la patria pierdută, Troia. Ideea de reconstrucție a puterii după un model consacrat este puternic accentuată, din vădita intenție de a demonstra originea romanilor. Edificatoare în acest sens este întâlnirea lui Aeneas cu Andromache și Helenus, vizită ce prilejuiește descrierea cadrului urban. Cetatea Buthrotos, la malul căreia poposește Aeneas, este asemănător prin modul de construcție și organizare cu vechea Troia, numele locurilor originale fiind ele însele rediate noilor așezări, o manifestare nostalgică a originilor:

„Iată că-n fața cetății, cu prânzul de paos cu daruri
Falnice, colo-n dumbrăvi, întocmai părănd la Simois
[...] Plec și cetatea o văd; o Troie mai mică, icoana

1. Citatele din textul latinesc al *Eneidei* lui Vergilius corespund ediției P. Vergilius Maro, *Aeneis*, recensvit atque apparatv critico instrvxit Gian Biagio Conte, Berolini et novi Eboraci, Walter de Gruyter MMIX, iar pentru traducerea în limba română se va folosi Vergilius, *Eneida*, ediție critică, traducere de George Coșbuc, ediție îngrijită, note și prefață de Stella Petecel, București, Editura Univers, 1980.

Marelui Pergam și râul cu ape puține, numitul
Xanthus; și-n brațe cuprind toți stâlpii la Scaeca poartă
[...] Du-te-așadar și ridică prin fapte la ceruri tu Troia!”
(Vergilius, *Eneida*, III: 301-302, 349-351, 462)

Gradual, prin numeroase comparații și aluzii, Vergilius reușește să creeze în mintea cititorului impresia conform căreia vechea Troie, aflată în imposibilitatea de a se reclădi, va fi transpusă, într-o formă desăvârșită, în noua Romă. Comparațiile frecvente dintre Aeneas și Turnus din cea de-a XII-a carte, converg în a demonstra un fapt paradoxal: Aeneas este de fapt cel de origine italică, și nu Turnus, *exempli causa*: „Turnus, văzând că latinii cu totul pierdu-tu-și-au firea/ Numai prin Mavros, că toți își aruncă spre dânsul privirea, Vorbele lui le doresc, s-aprinde-n mâni-i bărbată./ Fără de cumpăt, acum. Un leu al deșertului *punic*” (Vergilius, *Eneida*, XII:1-4), „Roibii și-i cere și vesel privește-i cum spumegă salturi./ Roibi lui Pylumus trimiși ca daruri de-*Orithya*² însăși” (Vergilius, *Eneida*, XII:82-83),

„Însă-ntr-aceea, la fel de-ndărătnic, în armele mamei,
Grabnic aprinde-și Aeneas *mânia luptării*, -ntrăind-o,
Vesel că poate sfârși prin frăția-mbiată războiul.
Blând își îndeamnă fărtații și mângâie plâsul lui Iulus,
Căile sorții-nvățându-i; și-n urmă năimește pe-aceia
Cari lui Latinus să-i ducă răspunsul și legile păcii”
(Vergilius, *Eneida*, XII:107-112).

Cele trei elemente spațialo-geografice³, Troia-Latium-Roma, la care Vergilius face apel, nu doar prin situarea narației, ci și prin aluziile politice, dezvăluie faptul că noua orânduire romană este, *de facto*, renașterea prosperiei și glorioasei Troia. Distincția dintre cele trei puncte geografice este ștearsă, sugerându-se, printr-o construcție ingenioasă a subiectului, că spațiul italic se identifică cu cel troian, nu doar prin aparența sa, ci și prin originea comună: Aeneas este moștenitorul Troiei și întemeietorul, prin efectul impus de unire, al celui ce avea să devină puternicul Imperiu Roman. *Concordia* este conceptul roman pe care se va construi politica romană. Tibrul și Hesperia reprezintă punctele-reper pe care Aeneas le primește în vederea construirii viitorului oraș, Roma. Poemul nu prezintă clădirea propriu-zisă a Romei, crearea cetății eterne și a poporului roman constituie scopul principal al narației și justificarea acțiunilor întemeietorilor săi: „Umblat-au ani îndelungi, prigonii de menire, prin mările toate./ Trude-așa mari trebuiau spre-a naște poporul romanic!” (Vergilius, *Eneida*, I:32-33). Nostalgia troiană este lăsată în *arrière-plan*; mirajul noului teritoriu, cel italic, devine punctul central de interes, așa după cum o accentuează repetiția din următorii hexametri:

„Zorile, stele-alungând din văzduhuri, roșiseră cerul,

2. Orithya fusese răpită de către Boreas și dusă în Tracia, iar darul său era unul însemnat, întrucât caii din Tracia erau renumiți pentru iuțeala de care dădeau dovadă în lupte și întreceri. Ajutorul troian primit de către Turnus reprezintă o aluzie la înstrăinarea sa față de peninsula italică.

3. Descrierile prezente și viitoare ale spațiului geografic italic se pot observa în fiecare dintre cărțile *Eneidei*; spre exemplu, cartea a V-a se concentrează pe imaginea Siciliei, cea de-a VI-a pe cea a spațiului cumaic, cea de-a VIII-a pe imaginea Romei înseși ș.a.

Când risipite prin neguri zărim de departe coline:
Joasa *Italia!* Și-ntâi «O, *Italia!*», strigă Achates,
Chiot «*Italia!*» în jur se ridică, din sute de piepturi”
(Vergilius, *Eneida*, III:522-524).

Parcursul eroic îl poartă pe Aeneas din Troia înspre Cartagina, loc în care iubirea de patrie va trebui să își demonstreze întâietatea în ordinea preferințelor individuale. Povestea de dragoste trăită alături de regina Dido va trebui să fie curmată pentru a putea oferi un exemplu posterității. Decizia de a o părăsi pe Dido în detrimentul plăcerilor individuale nu este însă o alegere întâmplătoare, aceasta urmărind demonstrarea importanței majore pe care datoria morală față de patrie o are în viața cetățenilor săi. În această manieră este conturat prototipul cetățeanului roman, al căror reprezentant se regăsește în persoana conducătorului, perceput drept urmaș direct al întemeietorului. Datoria eroului este una de sorginte divină, element narativ ce sporește impactul avut asupra receptorilor, căci deciziile liderilor nu sunt o manifestare a voinței proprii, ci a celei divine, superioare, în fața căreia omul obișnuit se închină. La nivel propagandistic, o astfel de manifestare constituie modalitatea sigură de a justifica diverse acțiuni, combatante sau nu.

Așezarea troienilor în spațiul italic, conflictul cu latinii (anticipând conflictele interne și externe ale romanilor), istoria cetății Alba Longa, fondarea și expansiunea Romei, toate acestea reprezintă momente istorico-legendare ce sunt redată în cuprinsul epopeii, direct sau prin intermediul profețiilor, în vederea demonstrării obârșiei și a modului de formare al poporului roman. Punctul culminant spre care se îndreaptă întreaga forță a acestor momente narativo-descriptive este prezentarea glorioasei ere augustane, astfel după cum o exemplifică și James E.G. Zetzel în *Rome and its traditions*:

„Cartea a 8-a, în mod particular, cuprinde istoria Romei, de la ruinele urbane pe care Evandru i le arată lui Aeneas, la hățișul de pe Capitol despre care Evandru spune că este locuit despre un zeu necunoscut și până la scena finală de pe scutul lui Aeneas de la sfârșitul cărții, în care Augustus își celebrează triplul triumf, în august 29 î.Hr., după victoria de la Actium împotriva lui Antonius. De la mica așezare a lui Evandru de pe Palatin, cititorul este purtat înspre auritul Capitol din perioada augustană, centru atât al Imperiului Roman cât și al universului însuși.”⁴
[tr.n.] (Zetzel 2008, 189).

Destinul revelat al eroului Aeneas, dimpreună cu cel al Imperiului Roman, pornește într-o manieră ce nu respectă ordinea cronologică a evenimentelor⁵, prin

4. James E.G. Zetzel, *Rome and its tradition*, in Charles Martindale (ed.), *The Cambridge companion to Virgil*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, p. 189: „Book 8 in particular spans the history of Rome, from the ruined cities which Evander says are inhabited by an unknown god, to the final scene on the shield of Aeneas at the end of the book, in which Augustus celebrates his triple triumph, in August of 29 BC, after the victory over Antony at Actium. From the tiny settlement of Evander on the Palatine, the reader is drawn upward to the golden Capitol of the Augustan age, the centre of both the Roman Empire and the universe itself.”

5. Efectul narației cronologice își găsește justificarea în dorința de a oferi explicații lămuritoare în ceea ce privește preistoria. Astfel că discursul profetic al lui Anchises din cartea a VI-a prevede istoria Romei

prezentarea trecutului îndepărtat, mitologic, așa cum este el văzut prin intermediul lui Evandru (cartea a VII-a), ulterior momentului unificator al triburilor italice grație intervenției pacifiste a lui Aeneas. Această întoarcere în trecutul preistoric servește unei clare înțelegeri a istoriei romane, o istorie manipulată care să poate servi politicii lui Octavian Augustus. La nivel aluziv, prin mijlocirea efectului comparativ, Vergilius reiterează istoria cu scopul vădit de a crea similitudini între momentele glorioase ale trecutului cu cele ale prezentului. Războaiele mitice devin războaie civile (Zetzel 2008, 193), întemeietorii ancestrali sunt predecesorii celor prezenți, pe linia Aeneas-Iulus-Romulus-Caesar-Augustus. Ancestralitatea mitică se materializează prin demonstrarea obârșiei liderului actual. Modelul vergilian este conturat după cel al antecesorilor săi, Ennius și Naevius, în lucrările cărora se poate observa aceeași modalitate de a justifica descendența conducătorilor⁶.

Următorul pas în procesul de creare a noii ordini politice, al noului canon literar-imperial, este demonstrarea obârșiei augustane. Pe lângă istoria manipulată a Romei și a poporului său, prezentată prin intermediul călătoriei lui Aeneas, întemeietoare prin scopul său, profețiile și experiența supremă a coborârii în infern de care eroul are parte au menirea de a contura terenul istorico-politic pe care se clădește epoca de aur a lui Octavian Augustus. Discursul lui Anchise din cuprinsul infernului are menirea de a da contur istoriei manipulate ce se intercalează cu firul epic al epopeii, combinând profeția cu aluziile politico-istorice. Aeneas se află în postura de a nu înțelege rostul întoarcerii sale la suprafața pământului, în a cărui neputință de înțelegere se identifică nevoia auctorială de a sublinia voința divină ce guvernează soarta oamenilor, la nivel individual, și soarta popoarelor, la nivel extins:

„Iată-ne-acum! Ce renume prin timpuri urma-ne-va neamul
Cel din Dardan, ce nepoți pe pământul italic avea-vom,
Suflete mari oarecând și urmași ai neamului nostru
Iată, prin vorbe-ți vestesc, dezvelind și menirile tale”
(Vergilius, *Eneida*, VI:755-757).

Compozițional, discursul poate fi separat în două părți tematice ce urmăresc relevarea viitorului lui Aeneas și al poporului pe care urmează să îl întemeieze neamul său. În primul rând, succesul militar al romanilor și în al doilea rând, importanța pe care descendența aeneană o comportă în vederea dobândirii victoriei. Panegiricul anchisian pornește de la strămoșii Romei, regii legendari ai Albei Longa: „Suie la viață, dardan de-amestec cu sânge italic:/ Silvius, odraslă târzie din tine și-un nume din Alba” (Vergilius, *Eneida*, VI:761-762), continuă cu liga latină și ajunge până la întemeierea Romei de către geamănul Romulus: „Roma-nflori-va spre cer, copile, sub paza lui Romul” (Vergilius, *Eneida*, VI:780). Fondarea urbei este pusă sub protecția

până în contemporaneitatea momentului conceperii epopeii, în vreme ce următoarele două cărți reprezintă o interpretare auctorială a evenimentelor, într-un asemenea fel încât să poate servi cu desăvârșire noului sistem politic, cel imperial.

6. Căutarea obârșiei ancestrale în trecutul îndepărtat al poporului nu este regăsit doar în spațiul literar, ci și în rândul cetățenilor aristocrați care doreau să își accentueze și consolideze înalta poziție socială prin identificarea unui strămoș ilustru. A se vedea și Plutarch, *Aemilius Paullus*, I, Titus Livius, *Ab urbe condita*, I, 3 sau Hesiod, *Teogonia*, 1011 ș.a.

divină a zeiței Cybele, identificată cu Pământul și considerată a fi mama tuturor zeilor:

„Șapte coline va-ncege cu ziduri unita cetate
Cea fericită-n viteji, cum trece prin frigice-orașe
Cybele mama și-n car îi stau crinii-n troiene cât turnul,
Vesela neamului său, și-o sută nepoții-o-nconjoară,
Toți cu putere de zei și-n ceruri având-și locașul”
(Vergilius, *Eneida*, VI:782-786).

Protecția și garantul succesului pus în seama zeiței Cybele nu este o pură întâmplare cu efect stilistic, ci, am putea considera, o comparație chiar cu Imperiul Roman, așa precum o afirmă și Stella Petecel (în notele adăugate traducerii coșbuciene: Vergilius 1980, 224), în a cărei măreție se regăsește o bază divină.

Lăsând discursul anchisian deoparte, putem nota, în aceeași ordine de idei, efectul pe care descrierea scutului lui Aeneas îl are în conturarea aceluiași canon. Considerat a fi o imitație a scutului descris de Homer, el nu poate fi cercetat în baza acestei asemănări, în măsura în care urmarea modelului accentuează importanța și valoarea celui dintâi, însă nu o mai scăzută valoare a celui de-al doilea. Scutul vergilian descrie, asemenea parcursului aenean prin târâmurile infernului, evenimentele importante din istoria romană, al căror punct culminant se identifică în descrierea victoriei augustane de la Actium. La al doilea nivel hermeneutic se observă comparația dintre evenimentele trecutului și cele ale prezentului, în a căror aranjare se reflectă interpretarea auctorială cu privire la trecutul mitic ca oglindă a prezentului aflat în desfășurare. Identitatea romană se construiește așadar prin raportare la trecutul mitic și la epoca de aur saturniană, aflată în plin proces de restaurare, conform dorințelor lui Octavian Augustus.

Puternicul impact pe care epopeea vergiliană îl are în societatea romană, atât în cea contemporană, cât și în cea postumă, dovedește forța pe care raportarea canonică o furnizează textului. În acest sens, Augustin mărturisește cum, în secolul V d. Chr., elevii încă erau obligați să memoreze hexametreele vergilieni, considerați a fi exemplul erudit demn de urmat în compunerea educativă a individului:

< Vergilium > parvuli legunt ut videlicet poeta magnus omniumque praeclarissimus atque optimus teneris ebibitus animis non facile oblivione possit aboleri. (Augustin, *Civitas Dei*, 1, 3)

„Ca tineri băieți îl citeau și îl memorau pe mărețul Vergilius, cel mai faimos și cel bun dintre toți poeții, ce nu putea fi dat cu ușurință uitării” [tr.n.]

Evocările și reflecțiile poetice cu privire la istorie și temporalitate, trecut-prezent-viitor, lasă să se întrevadă modalitatea în care politica interferează cu literatura, căci Vergilius introduce în expunerile sale nenumărate aluzii, analogiile și trimiterile inter- și intratextuale, anacronice sau nu, cu privire la necesitatea și grandoarea noii modalități de guvernare, cea imperială, al cărei final nu există: *imperium sine fine* (I, 279).

Bibliografie

- Augustin, Aureliu. 1998. *Despre cetatea lui Dumnezeu, I.* Aurelius Augustinus, *De civitate Dei, I.* Traducere P. Găleşeanu. București: Editura Științifică.
- Jenkyns, Richard. 2004. *Virgil's experience. Nature and history: times, names and places.* Oxford: Clarendon Press.
- Vergilivs., P. Maro. 2009. *Aeneis.* Recensvit atque apparatv critico instrvxit Gian Biagio Conte. Walter de Gruyter: Berolini et novi Eboraci.
- Vergilius. 1980. *Eneida.* Traducere George Coșbuc, ediție îngrijită, note și prefață de Stella Petecel. București: Editura Univers.
- Zetzel, E.G. James. 2008. in Martindale, Charles (coord.). *The Cambridge companion to Virgil.* Cambridge: Cambridge University Press.